

AYDAN ƏHMƏDLİ
Lənkəran Dövlət Universiteti
aykaahmedova20@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ DADBİLDİRMƏ LEKSİKASI HAQQINDA

Açar sözlər: dad bildirmə leksikası, Azərbaycan dili, ingilis dili, sifət, adi dərəcə, sifətin dərəcələr, dad reseptorları, semantik sahə

Key words: taste lexicology, Azerbaijani, English, adjective, positive degree, degree of adjective, flavor receptors, semantics

Duyğu bir psixi proses olmaq etibarilə cisimlərin, hadisələrin bilavasitə duyğu üzvlərimizə təsiri zamanı yaranır. Duyğu – elementar psixi dərk etmə prosesi olub predmentlərin və hadisələrin ayrıca keyfiyyətlərini, həmçinin insanın öz orqanizminin vəziyyətinin beyində əks olunması və ya inikası hesab olunur. Duyğu psixi əks olunmanın ən sadə formasıdır. Duyğuda psixikanın dərk etmə, emosional və tənzimləyici funksiyaları özünü biruzə verir. Duyğu bizi yalnız ətraf aləmlə əlaqələndirmir, dərk etmənin əsas mənbəyi sayılır, eyni zamanda psixi inkişafın əsas şərti hesab edilir. Müasir psixologiyada duyğuların təsnifatı müxtəlif prinsiplər əsasında aparılır ki, bunlardan biri də dadbilmə duyğusudur. Dad duyğuları hissi idrak səviyyəsi və gərçəkliyin müəyyən zaman kəsiyi barəsində biliklərimizin mənbəyi olaraq müxtəlif elmlərin- psixologiya, tibb, fiziologiya və s – tədqiqat predmeti kimi çıxış edir. Bu da həmin elmlərin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq dil hadisələrinin aydınlaşdırılması üçün linqvistik təhlil prosesində istifadə edilməsini nəzərdə tutur

XX yüzilliyin 70-ci illərində meydana çıxan koqnitiv psixologiya sahəsində, müasir psixoloji tədqiqatlarda insanın ətraf aləmi dərk etməsinin mexanizmlərini ortaya çıxarmaqda böyük işlər görüldü . Hər şeydən əvvəl, bu tədqiqatlarda ətraf aləmin insan tərəfindən qavranılmasında, o cümlədən qavrama anlayışına bir sıra dəqiqləşdirmələr gətirildi. Duyğular təkcə ətraf mühit, daxili aləmimiz, bədənimiz haqqında biliklərimizin mənbəyi deyil, həm də hiss və emosiyalarımızın mənbəyidir. Hər bir duyğuya xas olan xarakterik cəhətlərlə yanaşı bütün duyğulara aid olan ümumi cəhətlər də mövcuddur. Psixologi ədəbiyyatlarda bu ümumi cəhətlər əsasən keyfiyyət, duyğunun intensivliyi, duyğunun davamlılığı, məkan lokallığı kimi ümumi qanunauyğunluqlar daxildir.

Bütün insanlar anatomik və nevroloji olaraq dadbilmə hissini eyni dərəcədə qavrayır. Dad duyğusu bütün insanlar arasında həyatlarına təsir edəcək dərəcədə mühüm rol oynayır. Bu insanların qidaya olan

tələbatlarından irəli gəlir ki, dad duyğusu ona daha güclü təsir edir. Dad müxtəlif maddələrin suda, yaxud tüpürcəkdə həll olunması nəticəsində ağız boşluğunda dad reseptorlarının təsiri nəticəsində əmələ gəlir.

Dadbilmə leksikonuna aid sözlərin az olmasına baxmayaraq, müasir dilçi tədqiqatçılar dadbildirmə ilə bağlı leksikanı genişləndirməyə səy göstərirlər. İnsan tərəfindən dadbilmə duyğuların ifadə edən leksik vahidlərin təzahürü sifətlərdə özünü əks etdirir. Bu baxımdan sifətlərin öyrənilməsi vacib məsələlərdən hesab olunur və dad bildirən sifətlərin leksikasının açılması, onların məna və məzmunlarının öyrənilməsi, sözügüdə sahə ilə bağlı semantik araşdırmaların sferalar arası qarşılıqlı əlaqələrinə nüfuz etmək baxımından xüsusi önəm daşıyır.

Bütövlükdə sifət əsas nitq hissəsi kimi əşyanın müxtəlif xüsusiyyətlərini bildirməsi, dərəcə kateqoriyasının mövcudluğu, cümlədə əsasən təyin olma funksiyasına görə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Biz hər hansı sözü tək, ayrılıqda nəzərdən keçirsək onun sifət olduğunu deyə bilmərik.

İngilis dilində adjective, rus dilində прилагательное, azərbaycan dilində “sifət” sözü əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və rəngini təyin edir. Sözün daxili formasına diqqət yetirsək, rus dilindəki söz “nəyəsə əlavə edilən, qoşulan”, ingilis dilindəki söz ad, to “istiqlalət bildirən”, və jacere, “to throw” hissələrindən ibarətdir və əlavə edilmiş, yanına qoyulmuş” mənasına gəlir. Sözün daxili onun keçdiyi inkişaf yolunu göstərir. Nəticə odur ki, ingilis və rus dilinin materialları göstərir ki, nəzərdən keçirilən dil hadisəsi “qoşulduğu, əlavə edildiyi” başqa bir dil hadisəsi ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan dilindəki “sifət sözü ilə bağlı onu demək olar ki, bu söz dilimizə ərəb dilindən keçmiş, öz işlənmə yerinə görə “üz”, bir şəxsi və ya əşyanı başqalarından fərqləndirən hal, surət, keyfiyyət mənaları ifadə etməklə yanaşı, qrammatikadabu xüsusiyyətləri ifadə edən sözlər qrupunun ümumi adını ifadə edən termin kimi də işlədilir.” Əlamət və keyfiyyət anlayışları bir-birindən fərqlənir. (7, s 124)

Əlamət dedikdə, əşyanın zahiri görkəmi, keyfiyyət dedikdə isə onun daxili xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Əşyanın rəngidə onun əlamətlərindən biridir. Prof. Q. Kazımov qeyd edir ki, “Əlamət əşyanın zahiri görünüşü, forması ilə bağlıdır: *sarı, iri, geniş, hündür* sözləri əşyanın zahiri görkəmi ilə bağlı olub əlamət bildirir. *Acı, turş, şirin, soyuq* və s kimi sözlər daxili məzmun, keyfiyyət bildirir. Əlamət və keyfiyyət baxımından yanaşdıqda, dad bildirən sözlərin keyfiyyət səciyyəsi daşdığını asanlıqla qeyd edə bilərik. (4, s 98)

Azərbaycan və ingilis dillərində nitq hissəsi kimi sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən aspektlərdən biri onun dərəcələr üzrə dəyişməsidir. Sifətin dərəcələri onun yeganə sözdəyişdirmə forması olub,

müxtəlif əşyalardakı eyni bir əlamət və ya keyfiyyəti başqalarından az və ya çox dərəcədə fərqləndirir. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində bütün sifətlər bu və ya digər xüsusiyyətin müxtəlif intensivlik dərəcəsini bildirmək iqtidarında deyildir. Prof. Q. Kazımov haqlı olaraq yazır ki, “dərəcələr üzrə dəyişmək sifətin mənasından asılıdır və bu bu xüsusiyyət daha çox sadə və ya əsl sifətlərə aiddir. Düzəltmə və xüsusən mürəkkəb sifətlərdə dərəcələr üzrə dəyişmə halları məhduddur”.(4,s 119)

Dad bildirən sifətlər Azərbaycan və ingilis dillərində adi dərəcədə heç bir morfoloji formanı qəbul etmir. Sifətlərin ingilis dilində positive degree, Azərbaycan dilində isə adi dərəcə adlandırılan dərəcəsi neytral ,qeyri- müəyyən, dərəcə ölçüsü olmayan bir dərəcədir. Prof. Q.Kazımovun sözləri ilə desək, “adi dərəcədə olan sifətlər əlaməti, keyfiyyəti normal səviyyədə , olduğundan, gözlə görüldüyündən, duyqu orqanları ilə dərk olduğundan az və ya çox əks etdirməyən dərəcəsidir.Bu dərəcənin ifadə etdiyi əlamət, keyfiyyət nisbi və şərtidir. Məsələn, sarı, turş, yaşıl sifətlərini adi dərəcədə olan sifətlər hesab edirik. Əslində isə sarı, turş, yaşıl sözlərinin ifadə etdiyi əlaəti, keyfiyyətin dəqiq və mütləq ölçüsü yoxdur. ... Bu dərəcənin şəkli əlaməti də yoxdur. Odur ki, dərəcə əlaməti olmayan sifətlər adi dərəcədə hesab olunur. Bəzən bu dərəcəyə sıfır dərəcə də deyilir.” (4,s. 119,)

Azərbaycan dilində əsas dadbildirən şirin, acı, turş sifətləri sadə, duzlu, ləzzətli, duzsuz, ləzzətsiz və s sifətləri isə düzəltmədir. Onlar cümlədə təyin və ya predikativ funksiyasında işlənməklə aid olduğu əşyanın dadının normal səviyyəsini bildirir.

Dad bildirən sifətlərə, bu sahəyə daxil olan sifətlərin adlandırılması üçün terminlərin müxtəlifliyi özünü göstərməkdədir. Belə ki, ingilis dilində tədqiq etdiyimiz sifətlər qrupuna daxil olan sözlər “adjectives of taste”, “sensory adjectives”, gustatory adjectives, gustative adjectives, taste of tincture, flavor tasting və s terminlərlə adlandırılır. (2,s 215)

Azərbaycan dilində bu sözlərlə bağlı olaraq “dadbildirən sifətlər”, “dad məfhumu bildirən sifətlər”, “dad ifadə edən sözlər” kimi terminlər işlədilir.

Göründüyü kimi, dad bildirən sifətlərin terminoloji cəhətdən adlandırılmasında hər iki dildə parakəndilik özünü göstərir və müqayisə aparıldıqda dilçilikdə müşahidə olunan mənzərənin təxminən eyni olduğu nəzərə çarpır. Azərbaycan dilində istifadə olunan terminlər arasında- dad bildirən sifətlər- mahiyyət etibarını ilə məzmunu ifadə edə bilir və digərləri qeyd edilən sifətlərin terminoloji adlandırılması üçün yararsızdır və “dad bildirən sifətlər” termini daha məqbul hesab edilə bilər.

Müasir tədqiqatçılar dadbildirmə terminini genişləndirməyə səy göstərirlər. Məsələn, Adrian Lehrer ingilis dilində dadbildirmə leksikasını

daha geniş nümayiş etdirir. Onun tədqiqatlarında şərab şərabçılıqla bağlı leksikanın dad sferasına aid olmayan sözlər hesabına genişləndirilməsi faktik dil materialları üzərində əsaslandırılır. Onun sözügedən sahə ilə bağlı semantik araşdırmaları dadbildirmə sahəsinə aid olmayan sözlər hesabına dad sahəsinə aid leksikonun genişlənmə perspektivini göstərir. Coel Kuipers İndonaziyada yaşayan Veyava tayfasının dilinin tədqiq edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, onların dilində yeddi əsas dad bildirən termin vardır: bitter, bland, sour, sweet, salty, pungent və tart. Tədqiqatçı əsas dad bildirən terminlərin çoxluğunu onların adət və ənənələri ilə izah edir. Belə ki, həmin tayfaların adət- ənənələri konspektində bitter “qadağan olunmuşu”, “haram”ı, bland isə “icazə verilmiş”i, “halal”ı simvolizə edir. Belə qənaət onu göstərir ki, elm tərəfindən müəyyən edilmiş dadbildirmə keyfiyyətləri ilə təbii dilin müəyyənləşdirdiyi keyfiyyət bir-birindən fərqli ola bilər.

Dad əlamətinin ifadə mexanizmini belə təsvir edə bilərik: hər hansı bir dilin daşıyıcılarının şüurunda dad əlamətlərinin təsəvvürləri mövcuddur. Hər hansı bir dad bilmə üzvləri vasitəsilə qıcıq qəbul etdikdə, beynin müvafiq mərkəzinə siqnal gedir və dil daşıyıcısının şüurunda ona uyğun olan axtarılaq tapılır. Nəticədə həmin qıcıq əşyanın əlamətinə uyğun gələn sifətlə ifadə edilir.

Hər bir dildə dil daşıyıcısının şüurunda etalon şəkildə dad əlamət və keyfiyyətini ifadə edən sifətlər mövcuddur. Həmin sifətləri bir sahədə birləşdirmək üçün “dad”seması mövcuddur ki, bu dad sahəsinin nüvəsini təşkil edir.

Turş dadın ingilislərdə və azərbaycanlılarda təsəvvürü oxşar etalon predmti ilə bağlıdır. Turş dadı azərbaycanlılarda “sirkə, limon, lavaşana”, ingilislərdə isə “limon və ya sirkə (lemon or vinegar) dadı ilə assosasiya edilir. Turş dadın nominasiyası üçün Azərbaycan dilində turş, ingilis dilində isə sour, acid, tart sifətləri istifadə edilir. Acid, tart sifətləri sour ilə müqayisədə az işlədilir. Sour sifəti üçün xarakterik əlamət ondan ibarətdir ki, o, adətən ilkin olaraq, ibtidaidən turş olan məhsulları (məsələn sour alça), ələcədə məhsulun qıcırma, acıtma, turşuyaraq korlanma, xarabolma nəticəsində qazanılan dadı bildirir.

C.S. Mayers 20-ci əsrin əvvəllərində ibtidai xalqların dilində dad bilmə leksikasını araşdırmışdır. Məsələn, o, quinine “xinin(kinə)”, salt “duz”, acid “turşu” və “sugar” şəkər məhlulunu təsvir etmək üçün həmin dil daşıyıcılarının istifadə etdikləri sözləri aydınlaşdırmağa cəhd etmişdir. Sözügedən məhlulun müxtəlif xalqlar tərəfindən fərqli şəkildə qəbul edilə biləcəyi fikrini əsas götürərək, C.Mayersin tədqiqat metodunu mübahisəli hesab etmək olar. Lakinonun gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, həmin xalqların qeyd edilən dadları təsvir etmək üçün istifadə etdikləri sözlər ingilis dilində olduğundan az fərqlilik təşkil edir. Məsələn, salty “duzlu”, və

sour “ turş” çox zaman qarışıq dadkimi təsvir edilir, bitter- “acı”, üçün isə heç bir ifadə olmadığı göstərilir. C. Mayersin gəldiyi bu qənaət bir çox tədqiqatlarla təsdiq edilir və ayrı-ayrı xalqların təcrübəsində bunu göstərir.

Qarşılaşdırılan dillərdə “şirin” dad bildirən sifətlərin semantik təhlilini misal olaraq göstərə bilərik. “Şirin” dad keyfiyyəti Azərbaycan dilində şirin, ingilis dilində sweet sözlərinin semantikasında təzahür edir. Şirin və sweet sifətlərinin izahlı lüğətlərdə verilmiş mənalarının müqayisəsi göstərir ki, sweet sifəti üçün verilən mənə və mənə çalarları müxtəlifliyi ilə nəzəri cəlb edir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində şirin sifətinin mənə və mənə çalarlarında həm sıralanma, həm də izah baxımından müəyyən çatışmazlıqların olduğu görünür. Şirin sifətinin semantik strukturunun təhlili və kontekst daxilində birləşmə əmələ gətirmə qabiliyyətinin nəzərdən keçirilməsi bunu göstərir. Misal olaraq ağızda şəkər, bal və s kimi xoş tam verən. Bu, şirin sifətinin əsas, denotativ mənasıdır. Onun reallaşmasında şirin sifəti aşağıdakı isimlərlə birləşmə əmələ gətirir: Məsələn, meyvə və giləmeyvə adları: şirin armud, şirin meyvə və s. Tapdıq bir stəkan şirin çay içdi. Ə.Vəliyev. Respublikamızda şirin nar, göy nar, mələkeş narı və sair qiymətli yerli nar sortları da becərilir. İ.Axundzadə, şəkərlə, balla, mürəbbə və s. ilə hazırlanan. Şirin qoğal. Şirin yeməklər. 2. İçməli, içməyə yarar (su haqqında).. Bu mənə şirin sifətinin əsas mənası ilə əlaqəlidir. Həmin mənada şirin sözü əsasən “su” ismi ilə işlənir. Su və suyun qərar tutduğu bulaq, çay, göl, dəniz və s. isimlərlə işləndiyi məqamlarda şirin sifəti atributiv və predikativ funksiyalarda işlənir. Bu gün, günorta çağı su budkası açılıb, kəndə şirin bulaq suyu axacaqdır. Ə.Haqverdiyev. Tərkibində duz olmayan (şor ziddi). Şirin su balıqları.

Ədəbiyyat

1. Qasımlı L.M.Azərbaycan və ingilis dillərində dad bildirən sifətlərin dərəcələri, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Filologiya məsələləri № 10 , 2014
2. Qasımlı.L.M İngilis və azərbaycan dillərində sahə strukturuna dair, Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri 2015, №1
3. Qasımlı L.M Germanşunaslıqda sifətin tədqiqi məsələsi, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Elmi xəbərlər 2015/5
4. Kazımov Q. Müasir azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2010
5. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980.
6. Qasımlı L.M.Azərbaycan və ingilis dillərində dad bildirən sifətlərin müqayisəsi

7. Sərdar Zeynal Azərbaycan dili morfoloqiyasının tədqiq tarixi (XX əsr). Baki: Elm və təhsil, 2011

A.Ahmedli

**About tastes lexicon in azerbaijani and english
Summary**

The article deals with the tastes lexicon in the Azerbaijani and English language.

Emotions are mental process, when the effects of objects and events directly affect our members. Emotion is a process of elementary psychological perception and the individual qualities of predeterminations and phenomena, as well as the reflection or reflection of the human body's state of mind. Emotions is the simplest form of mental reflection. We discusses one of the simplest form of emotion taste and its forms.

The centre of the taste lexicon consists of the adjectives denoting the basic tastes characteristics. According to the article, researchers identify four main taste senses: sour, sweet, bitter and salty. The rest of the taste senses are grouped around them. Sour taste in English and Azerbaijanis is similar to the concept of etalon. The sour taste is associated with the taste of lemon or vinegar in Azerbaijanis "vinegar, lemon, lavashana" and in English.

We also take into consideration the differences of degrees of adjectives in the Azerbaijani and English language and its relation with tastes lexicon. The analysis shows that both languages have three degrees of comparison, but they are called differently. At the same time, it was determined where the word adjective came from in comparable languages. Various terminology to the tastes of adjectives have been introduced in the article. It has been clear that in both languages the results more or less the same. In each languages there are lack of terminology for tastes adjectives. We also write down the word sweet and its meaning in both the English and Azerbaijani languages

А.Ахмедли

**О лексиконах вкусов на английском и английском
Резюме**

Статья посвящена лексике вкусов на английском и английском языках.

Эмоции - это психические процессы, когда воздействие объектов и событий напрямую влияет на наших участников. Эмоция - это процесс элементарного психологического восприятия и индивидуальных качеств предопределений и явлений, а также отражения человеческого тела. Эмоции - это самая простая форма умственного отражения. Обсуждается одна из самых простых форм эмоции вкуса и ее формы.

Центр вкусовой лексики состоит из прилагательных, обозначающих основные вкусовые характеристики. Согласно статье, исследователи выделяют четыре основных вкусовых ощущения: кислое, сладкое, горькое и соленое. Остальные вкусовые ощущения сгруппированы вокруг них. Кислый вкус у англичан и азербайджанцев схож с понятием эталон. Кислый вкус связан со вкусом лимона или уксуса у азербайджанцев «уксус, лимон, лавашана» и по-английски.

Мы также принимаем во внимание различия между степенями прилагательных в английском языке и его связь со словарем вкусов. Анализ показывает, что оба языка имеют три степени сравнения, но они называются по-разному. В то же время было определено, откуда появилось слово прилагательное из сопоставимых языков. В статье введена различная терминология по вкусу прилагательных. Было ясно, что оба языка одинаковы или нет. В каждом языке не хватает терминологии для прилагательных вкусов. Мы также записываем слово и его значение на английском и азербайджанском языках.

Rəyçi: İlham Tahirov
Filologiya elmləri doktoru, professor